

Рубрика 11-та

Українсько-польське протистояння

Українсько-польські відносини впродовж віків складалися нелегко, часом — трагічно. Мабуть, найбільш трагічною сторінкою в цих відносинах є збройне протистояння української і польської підпільно-партизанських формацій — УПА і Армії Крайової.

Під тиском британського прем'єр-міністра В. Черчілля глава польського емігрантського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз з СРСР у війні. Угода проголошувала недійсними радянсько-німецькі договори 1939 р. Однак кожна зі сторін вважала західноукраїнські та західнобілоруські землі своїми. Становище ще більше ускладнювалося тим, що населення Західної України боронило свою землю від поляків з 1918 р. і відчувало жах при згадках про короткочасну, але криваву радянізацію 1939–1941 рр. Його захисною реакцією на зовнішнє втручання стало утворення праворадикальної військово-політичної формації — Організації українських націоналістів. ОУН боролася з державами, тобто мала перед собою незрівнянно сильніших, ніж вона сама, противників. Але вона була сильна підтримкою народу і після чергового погрому негайно самовідтворювалася. У народі завжди знаходилися люди, здатні відмовитися від особистого життя і присвятити себе високій меті — боротьбі за Українську самостійну соборну державу.

Документація українських і польських підпільних організацій на територіях з національно неоднорідним населенням свідчить про те, що ситуація в тилу вермахту стала вкрай напруженою. Як українське, так і польське населення відчували на собі в повному обсязі акції з конфіскації сільськогосподарських продуктів (так званий контингент) і каральні експедиції по селах у випадку несплати контингенту, різного роду примусові роботи, вуличні облави на людей, призначених на роль остарбайтерів, голод у зв'язку з відсутністю роботи або через мізерну заробітну плату. Кожний в такій ситуації намагався вижити.

Переважна більшість інтелігенції як українського, так і польського походження співпрацювала з окупантами. Серед солтисів, війтів і бургомістрів багато було таких, хто працював за завданням своїх патріотичних організацій: намагався спрямовувати німецьку владу на захист співвітчизників і сіяти недовіру до “чужинців”. Не можна недооцінювати й ролі нацистів у розпалюванні взаємної ненависті між

українцями і поляками на територіях з національно неоднорідним населенням. До кожного з народів окупаційна адміністрація застосовувала окрему тактику. Чим більшу загрозу вона відчувала з боку автохтонного населення того чи іншого регіону, тим суворіше до нього ставилася.

В умовах існуючого міжнаціонального напруження відповідальність за злочинні дії функціонерів окупаційної адміністрації пересічний українець або поляк здебільшого покладав не на німецьких окупантів, а на національну громаду, з якої походили ці функціонери. Одна з польських підпільних газет дуже точно тоді зауважила: "Пересічний поляк у Львові спостерігав за тим, як "працює" українська поліція, виконуючи німецькі розпорядження, і в ньому зростала ненависть до українців. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшаві і бачив, що виробляє польська поліція, котру вже ніхто не називав польською, а лише "гранатовою"^{*}, то навряд чи б в нього з'явилася та сама ненависть до своїх співвітчизників, хоча ті останні на неї цілком заслуговували".

Напруженням у стосунках українців з поляками, які здебільшого жили на Волині впродовж багатьох поколінь, скористалися німецькі окупанти. Коли німці дізналися про те, що українська допоміжна поліція виявилася однією з форм конспіративної мережі ОУН(Б), вони почали її роззброювати. Власне, цим була ініційована масова втеча поліцаїв в ліси, де формувалася УПА. Окупаційна адміністрація замінити всіх українців у допоміжній поліції поляками, що одразу відчуло на собі українське населення Волині. Разом з тим це дало привід крайовому проводу ОУН(Б) на північно-західних українських землях покласти всю відповідальність за загострення міжнаціональних відносин на поляків. У відозві-ультиматумі до польського населення від 18 травня 1943 р. Д. Клячківський писав: "У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас".

Поляки не пішли з німецької служби. Навпаки, вони всілякими шляхами старалися закріпитися на ній. Ця служба була плацдармом, за наявності якого вони змогли б зберегти свій вплив у Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини. Була й суто побутова причина. Наміри поляків або українців знайти у складних воєнних умовах хоч яку-небудь роботу, у тому числі в окупаційних адміністративних органах, якщо вона не пов'язувалася з каральними діями проти місцевого населення, свідчили тільки про прагнення людей вижити і допомогти у цьому своїм співвітчизникам.

^{*} Назва походить від кольору мундиру.

Напруженістю між поляками та українцями скористалися й радянські партизани. Восени 1942 — навесні 1943 рр. в регіоні з'явилися партизанські з'єднання під командуванням С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, пізніше — диверсійно-розвідувальний загін полковника НКВС Д. Медведєва. Як вказував уже покійний польський історик Р. Тожецький, вони мобілізували в свої загони не менше 5 тис. бійців з числа місцевих поляків¹.

В часи Польської Народної Республіки будь-яка інформація про трагічний польсько-український конфлікт, що мав місце в 1943 — 1944 рр., не пропусклася цензурою. Тільки з кінця 80-х рр. з ініціативи ветеранів 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової почалися опитування постраждалого цивільного населення. В радянській історіографії волинська трагедія 1943 р. теж була забороненою темою. Фундаментальні дослідження цієї "білої плями" розгорнулися тільки у 1997 р. в рамках робочої групи істориків при Урядовій комісії з проблеми ОУН-УПА.

Волинські події почалися у квітні 1943 р. Частини Першої групи УПА під командуванням Дубового (І. Литвинчука) 21—22 квітня винищили жителів польського села Іванова Долина Костопільського району Рівненської області. У травні ці самі частини здійснили ще шість акцій проти поляків. У звітах вказувалося, що були ліквідовані польські колонії, які співпрацювали з більшовиками і німцями.

Звіти керівників підрозділів УПА перегукуються зі звітами командирів радянських партизанських загонів, які були безпосередніми свідками цієї трагедії. В донесенні секретаря Рівненського підпільного обкому КП(б)У В. Бегми до УШПР від 11 квітня 1943 р. підкреслювалося: "Націоналісти проводять масовий терор проти польського населення. В селах райцентрів Степань, Деражне, Рафалівка, Клевань бульбівці не вбивають, а вирізають поголовно старих і малих та цілком спалюють польські поселення".

Польські збройні сили у складі німецької допоміжної поліції на цій території були явно слабші, ніж частини УПА, які діяли синхронно з силами самооборони українських сіл. Але й вони не сиділи склавши руки. В радіограмах з радянських партизанських загонів, що надходили до ЦК КП(б)У, сповіщалося, що у травні—червні 1943 р. польська допоміжна поліція спільно з німцями знищила майже чверть українського населення Людвипольського району на Рівненщині, включаючи людей похилого віку, жінок і дітей.

У липні 1943 р. у відозвах ОУН(Б) до польського населення перед кожним польським селом була поставлена вимога, щоб його мешканці "за 48 годин вибралися за Буг або Сян — інакше смерть!". Польське підпілля видало наказ: "Сидіти на місці, бо Польща втратить Волинь". 11 липня відбулися скоординовані напади загонів ОУН(Б), одночасно на 167 польських поселень. У масових винищувальних акціях брали участь цивільні з косами і сокирами. Викликана війною бруталізація

¹ Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny Pwiatowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — S. 234; Тожецький Р. Поляки і українці. Українська справа під час Другої світової війни на терені Другої Речіпосполитої. — Варшава, 1993. — С.234.

населення накладалася на побутову ворожість, одвічні суперечки за межу.

Скільки б сьогодні окремі дослідники не говорили про втручання німців або радянських партизанів в польсько-українську ворожнечу, намагаючись інколи навіть цілковито на них перекласти відповідальність за міжнаціональний конфлікт в роки війни, слід стверджувати, що не вони все-таки відіграли в конфлікті ключову роль. Криваве протистояння було детерміноване польським і українським шовінізмом, обопільним екстремізмом, що знецінював людське життя, виправдовуючи все патріотичними гаслами. І тут не може бути виправдань жодній стороні.

У радянських документах відповідальність за волинську трагедію покладалася на “бульбівців”, а у спогадах політичних противників ОУН(Б) — на “рубанивців”, тобто прихильників “урядуючого” провідника М. Лебеда (Максима Рубана). В матеріалах Делегатури польського уряду за 1943 р., коли йшлося про антипольські акції на Волині, фігурувала, як правило, не ОУН(Б) і навіть не УПА, а “волинська ОУН”. За цією назвою стоїть провідник ОУН(Б) на Волині і командувач УПА Д. Клячківський. Саме цей видатний діяч українського повстанського руху доклав тоді найбільше зусиль до організації не тільки антинімецької і антирадянської, але й антипольської боротьби.

Вчені діаспори теж вважали, що в історії ОУН(Б) і УПА волинська трагедія — це важка темна пляма. Її не можна було ані виправдати, ані пояснити. Разом з тим не можна було й звинуватити Д. Клячківського, не звинувачуючи при цьому весь український повстанський рух. Цю трагедію можна було лише замовчати. Мабуть, не випадково в “Енциклопедії українознавства”, де подаються короткі біографії діячів навіть зовсім невеликого масштабу, не знайшлося місце для Д. Клячківського (Клима Савура). Мабуть, не випадково цей непересічний діяч у листопаді 1943 р. під пристойним і переконливим приводом був позбавлений посади головнокомандувача УПА. В українському повстанському русі політичне і військове лідерство зосередилося в руках Романа Шухевича (Тараса Чупринки).

Восени 1943 р. по всій території Генерального губернаторства, за винятком дистрикту “Галичина”, почалися винищувальні дії польського підпілля, спрямовані проти німецьких колоністів і українців. Вони були ініційовані наказом головного коменданта Армії Крайової генерала Т. Коморовського (псевдонім — Бур) від 4 серпня 1943 р. про початок загальної “відплатної акції” за участь українців у німецьких пацифікаціях. На території Хрубешувського і Томашівського повітів було спалено до червня 1944 р. близько півтори сотні українських сіл, в яких мешкало до 15 тис. осіб.

В основі українсько-польського конфлікту воєнного часу корінився один чинник — земля. І ця боротьба нерідко набувала кривавого характеру тому, що йшлося не про визначення державної приналежності регіону, а про користування конкретною ділянкою землі, яка годувала.

У кожного з мешканців Волині була своя правда: у тих, хто тут жив завжди, у тих, чиї предки прийшли з Польщі у XVI ст., і навіть у тих, кому Польська держава за безперечні заслуги дала ділянку землі, щоб

підтримати і розвинути “польськість кресів”. Соціальні фактори конфлікту були не менш вибуховими, ніж релігійні і національні. Але не слід забувати, що соціальна напруженість штучно створювалася відповідною національною політикою всіх урядів Другої Речіпосполитої. Не слід забувати також, що переслідування українців за релігійною ознакою на “східних кресах” здійснювалися не тільки екстремістськими елементами, а й місцевою адміністрацією при бездіяльності або й потуранні центрального уряду довоєнної Польщі.

У квітні 2002 р. авторитетний польський журнал “Вензь” (WiGy, 2002, № 4 (522), S.23) влаштував “круглий стіл”, присвячений польсько-українським відносинам під час Другої світової війни. Журналіст А. Талага у своєму виступі підкреслив: “Під час Другої світової війни дійшло, безсумнівно, до війни двох народних стихій, представлених різними силами. На польській стороні це була “підземна” армія — АК, на українській — лісова УПА. В рамках цієї війни двох стихій кожна сторона чинила військові злочини. Чинила їх АК на Хрубешувщині, чинила їх ОУН обох фракцій — бандерівської і мельниківської, чинила їх дивізія СС “Галичина”, не кажучи вже про польську і українську поліції, які служили німцям. Здається мені, що на Волині, в рамках цієї війни двох етносів, дійшло до народобвиства, відповідальність за яке несе бандерівська ОУН. Навпаки, в інших випадках особливо на Хрубешувщині, це була звичайна війна двох партизанських армій, під час якої обидві сторони чинили вбивства”.

Цитата наводить ся, щоб проілюструвати перехід у невеликому за обсягом тексті від суто наукового, тобто тверезого і зваженого підходу в оцінці загальновідомих фактів до підходу, який ґрунтується на емоціях.

В аналізі українсько-польського протистояння ми приділили особливу увагу волинській трагедії, тому що вона після багатьох десятиліть замовчування тепер знаходиться в центрі уваги як польських дослідників, так і міжнародної громадськості. Проте не варто виокремлювати Волинь з регіону, на якому розгортався українсько-польський конфлікт. Під час волинських подій особливо постраждали поляки. Адже у цьому регіоні поляки були етнічною меншиною. В інших регіонах, і передусім — на Холмщині, більше постраждали українці. Відповідальність за вбивства несе керівництво тих політичних сил, які протистояли одна одній, тому що прагнули відродити власну національну державу з включенням до неї території спільного проживання українців та поляків (безвідносно до того, хто являв собою етнічну меншину — поляки або українці). Безпосередньо на території сторонами конфлікту були поляки, представлені силами самооборони (пізніше до них приєдналися й тим самим розконспірувалися загоны Армії Крайової), а також українці, представлені ворогуючими між собою силами — ОУН(Б), ОУН(М), загонами Т. Боровця-Бульби. Німецька адміністрація і радянські партизани у цьому конфлікті були здебільшого спостерігачами (хоча військовослужбовці дивізії СС “Галичина”, яка має розглядатися як німецька, а не українська сторона, теж втручалися в цей конфлікт).

Під час виступу на згаданому вище “круглому столі” редактор журналу “Вензь” проф. А. Фрішке додав свої зауваження відносно сторін

українсько-польського конфлікту. Вони мусять бути серйозно розглянуті при оцінці подій. «Коли кажемо про “польську сторону”, то вона, так само як українська, дуже різношарова. Коли, наприклад, маємо справу з акціями, які є наслідками наказів головного командування або Волинського округу АК, то це справді польська сторона. Але маємо також справу з рядом інших дій, коли рішення робилися на локальному щаблі, приймали їх керівники якихось підрозділів. Рішення приймали законспіровані органи, і часто не відомо до кінця, хто приймав те або інше рішення».

Підбиваючи підсумки дослідження волинської трагедії як головного пункту в українсько-польських відносинах воєнної доби, проф. Ігор Ільюшин ставить таке питання: чи мав право Клячківський, займаючи найвище становище у крайовому проводі ОУН, пред'являти польському населенню згаданий вище ультиматум? Його відповідь незаперечна: «На нашу думку, відповідальність, яка була покладена на всю місцеву польську людність за службу її окремих представників в допоміжній поліції (шуцмансшафтах) об'єктивно була подібною до тої, що приписувалася в СРСР прибалтам, татарам, калмикам, чеченцям та іншим народам, які звинувачувалися в масовій колаборації з німцями»¹.

¹ Ільюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000. — С. 66—67.